

עלון המשפט

ביה"ד "נתיבות חיים" שע"י מוסדות מענה שמחה י-ם בנשיאות הגאון הרב נפתלי נוסבום שליט"א פנים מאירות 1 י-ם טל: 02-5023637

גליון חודש אדר ה'תשע"ח | 102

פסקי דינים

הרב יוסף פליישמן שליט"א

שכירות פועלים ה

חלק א: חזרת הפועל בשביל רווח ממון

1. בעלונים הקודמים התבאר שחז"ל התירו לפועל לחזור בו באמצע העבודה וידו על העליונה בחישוב השכר, כי אם יהיה משועבד כ"כ יהיה דומה לעבד, ונאמר בפסוק "כי לי בני ישראל עבדים", שישראל הם עבדי ה' ולא עבדים לעבדים. גם כתבנו שישנם מקרים שלא הותר לפועל לחזור בו, וכן שלדעת רוב הפוסקים קבלן אינו יכול לחזור בו באמצע העבודה². בעלון הזה נדון באופנים שהפועל אינו יכול לחזור בהם: חלק א' באופן שחוזר בו מתוך כוונה להמשיך לעבוד. חלק ב' דין הטעיית הפועל כשחוזר בו באיסור.

צינונים והערות

1. בעניין דמיון הפועל לעבד, יש מן הצורך להקדים הקדמה כללית, שהיא הבסיס להבנת הדינים שנוביא בהמשך. (נפק"מ נוספות הנובעות מהנידון שלפנינו, ראה עלון 98 דין 1 הערה 2, עלון 100 דין 2 הערה 4, ושם דין 3 הערה 6.)

הנה ישנן שתי שיטות מרכזיות עד כמה דומה פועל לעבד: דעת המהר"ם מרוטנבורג שפועל דומה ממש לעבד עברי, ודעת התוס' וסיעתם שאין דינו דומה לעבד עברי. המחלוקת בין שתי השיטות מופיעה בדין חזרת הפועל, האם החזרה פועלת מטעם 'גירעון כסף' שכתבו התורה אצל עבד עברי או לא (וכבר כתבנו בזה בעלון 98 הערה 2, ונחזור כאן על עיקרי הדברים). שהנה בעבד עברי חידשה התורה שהוא יכול לצאת מהעבדות בע"כ של האדון ע"כ "שמגרע פדיונו ויוצא", והיינו שמחשבים כמה כסף שילם האדון על כל יום של עבדות, והעבד מחזיר את הכסף כנגד הימים שנסארו עד סוף תקופת העבדות, ומעתה אפשר להסתפק בדין חזרת הפועל שטעמו מושם שלא יהיה כעבד כנ"ל, האם חזרת הפועל שייכת רק באופן של יציאת העבד והיינו ע"כ שמגרע פדיונו (וזה שהוא אינו צריך להחזיר כסף הוא רק בגלל שבד"כ לא משלמים לפועל אלא בסוף), או שמא התורה התירה לפועל לחזור בו שלא במסגרת 'גירעון כסף' אלא מטעם שהקב"ה אינו רוצה שיהודי יהיה כעבד.

המהר"ם מרוטנבורג (תשו' מיימוניות קנין סי' לא) למד שהפועל הוא ממש כע"כ ויוצא ביציאתו של ע"כ, וז"ל "פועל יש לו דין עבד עברי, דמהאי טעמא אמרינן פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום דילפינן לה מעבד עברי דיוצא בגרעון כסף, דכל קולי דעבד עברי היבטן לפועל מק"ו, השתא ע"כ דעבד איסורא ועבר על כלי בני ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים וגופו קנוי מקילין ביה, כ"ש פועל", אבל הריטב"א למד שחזרת הפועל אינה כיציאה של ע"כ, וז"ל (עו, ב) "כשם שאמר דברים נקנין בקנין כך שכירות פועלים נקנה בתחילת מלאכה, והא דפועל חוזר בו בחצי היום גזרת הכותב הוא מושם כי לי בני ישראל עבדים", וכתבו הפוסקים (כגון הש"ך סק"ה וקצ"ו סק"י) שגם התוס' (קידו' יז, א ד"ה חלה וב"מ י, א ד"ה כי לי) דעתם שאין פועל דומה לע"כ. (וראה בעלון 100 הערה 6 ובקצוה"ח ובנתי' שהובאו שם. וראה בעלון 98 הערה 2 שכתבנו בשם הקצ"ו (שם) שבמחלוקת זו יהיה תלוי דין פועל שקיבל כל שכרו מראש ועתה אין לו להחזיר.)

ועפ"י מהלך המהר"ם שפועל דינו כע"כ חידש המהר"ם דינים נוספים, וכלהן. הדין בע"כ הוא שאם חלה אפילו שלוש שנים אינו צריך להשלים ולעבוד בזמן אחר במקום זמן המחלה, וכתב המהר"ם (שם) שה"ה בפועל "תשובת מורי רבינו זצ"ל (המהר"ם). אשר שאלת על תינוק שחלה [והמלמד לא עבד]... אין פוחתין לו, וראיה מפ"ק דקדושין (יז, א) עבד עברי שחלה אינו חייב להשלים", (והגם שבתשו' מ"י [קנין סי' לא] מובא שהמהר"ם בסוף ימיו חזר קצת מהפסק הנ"ל בדין חלה הפועל, אבל היסוד נשאר כמו שהיה, שהבין שפועל דומה לעבד), אכן תוס' (קידו' שם ד"ה חלה) חלקו ע"ז, וז"ל "אין לדמותם כלל לע"כ, דעבד עברי גופו קנוי לאדונו... אבל מלמד אין גופו קנוי... וכשאינו יכול להשלים לא יטול אלא מה שהרויח", וכ"כ הרא"ש (ב"מ פ"ו סי' ו').

עוד חידש המהר"ם (מרדכי ב"מ סי' שמו) שמעסיק שאמר לפועל 'לך מעמדי' יכול לחזור בו, וז"ל "ונשאל לרבינו מאיר על מלמד שהתחיל ללמוד וא"ל בעל הבית לך מעמדי... ושוב חזר בו בעה"ב ורוצה לעכבו... והשיב, נ"ל דלא נמחל שעבודו באמירה בעלמא, וראיה מפ"ק דקדושין... עבד עברי גופו קנוי, אלמא דלא זכי נפשיה באמירה בעלמא, והוא הדין בנדון זה דמדמינן פועל לעבד עברי", אכן הסוברים כדעת התוס' יחלקו על הטעם הזה, וכ"כ הש"ך (סקמ"ז) וז"ל "דנהי דפועל יש לו דין ע"כ, היינו לקולא שיכול לחזור בו, אבל לא שיהא גופו קנוי לו, וכן משמע בתוס' פ"ק דקדושין (הנ"ל)", ומסיק "אמר לפועל או לשכיר בפני ב' לך פטור בלא מחילה".

מחלוקת נוספת הקשורה בנידון זה, הוא בדין קבלן אם יש בו אונאה, שהנה בפועל הסכימו כל הראשונים שאין בו אונאה מהטעם שלהלן, אכן בקבלן נחלקו הראשונים, דעת הרבה ראשונים (כגון הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א ב"מ נו, ב. דעת הבוהא בגליון רע"א ש"ע רכז, לו) שקבלן אין בו אונאה "דממכר אמר רחמנא והכא ליכא מכירה כלל" (לשון הריטב"א שם), אכן המהר"ם (ד"פ ד, תשמט) חלק עליהם שבקבלן יש דין אונאה, והמחלו' ביניהם נעוצה בנידון הנ"ל, כי לדעת הראשונים שפועל אינו דומה לעבד ואין גופו קנוי, א"כ הטעם שאין אונאה בפועל הוא בגלל שאין זה מכר, ולכן אין הבדל בין פועל לקבלן ששניהם אינם ממכר ואין בהם אונאה, אכן המהר"ם לשיטתו שפועל דומה לעבד וגופו קנוי, א"כ רק פועל אין בו אונאה כיון שדומה לעבדים שאין בהם אונאה (כמב' במשנה ב"מ נו, א), אבל קבלן שאינו דומה לעבד כמו פועל (מהטעם שכתבנו בעלון 100 הערה 11) יש בו אונאה. והנה הרמב"ם (מכירה ג', טו) בדין פועל שאין בו אונאה כתב הטעם וז"ל: "השוכר את הפועל לעשות עמו בין בקרקע בין במטלטלין אין לו הוניה, מפני שהוא כקונה אותו ולזמן ועבדים אין בהם הוניה", ונראה בבירור

תוכן העניינים:

א | פסקי דינים - שכירות פועלים ה - חלק א: חזרת הפועל בשביל רווח ממון חלק ב: הטעיית פועל שחוזר באיסור

ב | תורת המשפט - פטור שאלה בבעלים בגמ"ח שדורש צ"ק פקדון

מודעה רבא לאורייתא

יום העיון הל"ג

בענייני

קרנות פנסיה

יתקיים בעזהש"ת ביום רביעי כ"ו ניסן תשע"ח בהיכל כוללנו

ביהמ"ד היכל שמואל רח' פנים מאירות 1 עיה"ק ירושלים

במעמד ובראשות גדולי הדיינים שליט"א

תפילת מנחה: 14:45

ניתן להאזין לשיעורים בשידור חי ב"קול הלשון" טל: 03-6171111 ואח"כ כוכבית, או בשלוחה 172 לאחר השיעורים

בית הדין "נתיבות חיים"

שע"י כולל חושן משפט אוהל יוסף

ניתן לקבוע תור לדיונים בבתי הדין:

בירושלים:

בפל': 052-7642-346 (בשעות 18:30-20:00)

בבית שמש:

בטל: 02-502-3637 (בשעות 18:30-20:00)

"עלון המשפט"

יו"ל ע"י "מכון מענה שמחה"

בעריכת הר"ר ש. רוטמן

© כל הזכויות שמורות.

תגובות והערות ניתן לשלוח לדוא"ל maanesimcha@gmail.com

פועל שחוזר בו למטרת העלאת שכר

2. הטור הביא חידוש דין בשם הר"י, שההיתר הנ"ל ושיד הפועל על העליונה נאמר "דוקא כשחוזר בו סתם, אבל אם חוזר בו מחמת היוקר אין שומעין לו", והיינו, שאם חוזר בו מתוך כוונה להמשיך לעבוד [בתקופת העבודה שהתפטר ממנה³], אלא שהוא רוצה להרוויח שכר יותר גבוה בעבודה חדשה, אז אינו בכלל ההיתר של הפסוק⁴.

שיטת הסוברים שאין לו זכות לחזור

3. ומצאנו בפוסקים שני מהלכים שונים ונבדלים [בהבנה ולהלכה] בביאור דין הר"י, כששורש מחלוקתם נעוץ בהבנת יסוד דין פועל, וכלהלך. יש שהבינו שכל פועל המשועבד למעסיק דומה לעבד, ולכן התירו לו חז"ל לחזור בו כדי לאפשר לו להפסיק להיות כעבד, ובזה חידש הר"י, שפועל שמתכוון להישכר שוב ולהמשיך את העבודות שלו אינו בכלל ההיתר, ולכן אסור לו לחזור בו⁵.

צינונים והערות

4. לפי ביאור זה יוצא להלכה, שאם חזר בו כשכוונתו להמשיך לעבוד כפועל, יכול המעסיק לכפות עליו לחזור לעבוד⁶, ואין הבדל אם הוא מתפטר בשביל רווח ממון או בגלל שלא הסתדר עם המעסיק וכדו', אלא בכל אופן שכוונתו להמשיך להיות פועל אינו רשאי לחזור בו⁷. אכן אם הוא מפסיק לעבוד כ'פועל', בין אם הוא מפסיק לעבוד בכלל, או שמתחיל לעבוד כעצמאי, ואפילו אם הוא משכיר את עצמו כקבלן, מותר לו לחזור בו וידו על העליונה, אף שכוונתו רק לרווח ממון⁸.

שיטת הסוברים שיכול לחזור אלא שידו על התחונה

5. אכן יש החולקים על ההבנה הנ"ל, ולדעתם עצם זה שהפועל יכול לחזור בו כרצונו זהו הגורם שלא יהיה כעבד בשעת עבודתו, וא"כ אין שום מניעה מלהתיר לפועל לחזור בו בגלל רווח ממון, אלא שבכל פועל החוזר בו יש דין מיוחד שאינו מפסיק משכרו⁹, ובזה חידש הר"י, שכיון שהוא חוזר בו רק בגלל רווח ממון, אין טעם להתחשב בו בחישוב שכרו, ולכן אם הפועל השני דורש יותר שכר מנכים זאת משכר הראשון¹⁰.

אפילו אם רוצה להיות ידו על התחונה, וכן מצאתי בספר מאמר קדישין ס"ט ט"ו). גם המהר"ט (ב, י"ד סוס"י) נראה שהבין כך, כי פסק שפועל אסור לו לחזור בו מחמת יוקר, וכ"כ היה ברור לו הדבר עד שפסק שאפילו נשבע הפועל למעסיק אחר שיעבוד אצלו לא חלה השבועה, וז"ל "ולא אמרו שוחר עליהם או מטען אלא לפי שאינו יכול לכופו, שאם היה מוצא ב"ד היו כופין אותו בע"כ, וכיון דשעבודא דגופיה איכא עליה, כשנשבע לחזור בו יצאה שבועה לשקר ולא חיילא כלל", והוסיף (בסוף התשובה) שיש לפסוק כך גם מחמת דין הר"י. (בשו"ת קרית חנה (ס"י) כה) דן במקרה של חזן שחזר בו מחמת רווח ממון וכבר נשבע למעסיק השני, והביא מהכנסת יחזקאל שהמהר"ט כתב כך רק לסניף על הטעמים האחרים שכתב אבל אינו עומד בפנ"ג, אבל הביא שר"י יהודה מילר פסק כמהר"ט גם בנידון שיש למנוע מהחזן לחזור בו, ושם המקרה היה שהציבור הלשינו למלכות על החזן כדי שימנעו ממנו לחזור בו, אבל אין מבו' מדברי ר"י מילר אם התיר זאת. כמו"כ אין דברי ר"י מילר ברורים כ"כ, כי כתב שמוותר לחזן לעבוד על שבועתו כיון שהוא עבר על 'מחוסר אמנה' ועל 'מי שפרע', ואינו מובן למה עבר על זה).

6. לפי הדעות שהבאנו בהערה הקודמת, כיון שהפועל משועבד בגופו למעסיק ואין לו היתר לחזור בו, א"כ אפשר לכופו לעבוד, וכך מבואר במהר"ט ומפורש בדברי ר"י מילר הנ"ל.

החזו"א (שם) טען נגד השיטה הזאת, שלא יתכן שכופים אותו לעבוד כי לא גרע מקבלן. אכן יש להעיר שדבריו אלו הם לשיטתו בכמה מקומות (ב"ק כג, לג ד"ה ולכן, ליקוטים חו"מ ס"י כ לב"מ דף י ד"ה י) שאין דין כפייה בקבלן, אבל הרבה פוסקים חולקים שגם בקבלן יש דין כפייה (הארכנו בזה בעלון 100 דינים 4-6 וראה בהערות 11-12 לגבי דעת החזו"א), [וכ"כ האבן יעקב (יא, ג) בדעת הבית מאיר (אבהע"ז ס"ס קנד) שגם הוא סבר שקבלן אינו יכול לחזור בו, ופסק לענין שליח הגט שחזר בו משליחותו ואח"כ חזר מחזרתו, שכיון דלא בטלה השליחות כיון דהשליח הוי קבלן דידו על התחונה" לכן הוא נחשב לשליח, ומבו' בזה שאינו יכול לחזור]. בנוסף, גם אם נאמר שאין דין כפייה בקבלן, מ"מ א"א להשוות אליו את הפועל, כי הפועל גופו קנוי [לשיטה זו] משא"כ קבלן שאין גופו קנוי.

7. ראה להלן הערה 15 שהארכנו בדין זה, ושם נתבאר שלפי שיטה זו, כל שנשארו כעבד ואינו בכלל היתר חז"ל אין לו לחזור בו, ולא משנה מאיזו סיבה חזר בו.

8. פשוט מסברא, שהרי אחרי שחוזר בו שוב אינו כעבד, וגם בקבלן מוסכם אצל הפוסקים שאינו נחשב כעבד (ראה עלון 100 הערה 11).

9. והיינו שאפשר לפסוק שיכול לחזור בו מטעם כי לי בני עבדים, ובכ"ז תהיה ידו על העליונה, וכ"כ החזו"א (ב"ק כג, כ ד"ה ומיהו) "דהרי זה שאמרו דפועל החוזר [ידו על העליונה]... הוא מחודש ואינו בעיקר דרשא עבדי הם, דעיקר דרשא בהקנה גופו דמצי לחזור ואין כופין אותו למלאכה, אלא שחכמים ייפו את כחו של פועל בשביל זה גם לענין חזרה דאע"ג דהוקרה המלאכה אין מנכין לו ונותנין לו מה שעשה בשלימות, ובזה שפיר י"ל דזה דוקא בשלא השתכר וישב בטל... שאינו בדין שהוא ירויח ובע"ב יפסיד".

10. הבאנו לעיל (הערה 4) שהב"ח וסיעתו הבינו שדעת הר"י היא כמו המהר"ם שפועל גופו קנוי כעבד, אבל בשו"ת מים חיים (ס"י) כו. הובא בפת"ש סק"ד) הבין בדעת הב"ח יותר מכך, והיינו, שהסוברים בדעת הר"י (הובאו לעיל שם) שאינו רשאי לחזור בו אם הוא ממשיך להיות פועל, סוברים גם שכל פועל בזמן שהוא שכיר הוא

שאינו סובר כטעם הראשונים הנ"ל שפועל אינו בכלל 'ממכר' אלא סובר כדעת המהר"ם שכיון שדומה לעבד לכן אין בו אונאה, וכך כתב התורה"ד (א, שיח) בפירוש אחר שהביא דברי הרמב"ם "והכי מדמה ליה במרדכי שם דין מלמד שכיר לדין עבד עברי דגופו קנוי כל כמה דלא הדר", ובזה מוסברת דעת הרמב"ם (שם, יח) שגם בקבלן דעתו כהמהר"ם שיש בו אונאה, וכך הסבירו הב"ח (רכז, מה) והמחנה אפרים (שכ"פ ס"א) בדעת הרמב"ם.

אכן יש להדגיש שלא בהכרח שכל פוסק שחלק על המהר"ם בדין אחד יחלוק על כל הדינים הנ"ל, וכגון בדין אונאה, שהשו"ע פסק להלכה כהרמב"ם והמהר"ם (שו"ע רכז, לו), וכן לענין אם מותר להשכיר עצמו יותר מג' שנים (ראה עלון 100 דין 2) פסק הרמ"א (סעי' ג) כמהר"ם (כמש"כ הגר"א סק"ב), אף שלא קי"ל כמהר"ם לענין חלה (ש"ך סק"ה), וכן לענין לך מעמדי (רמ"א סעי' ח, ש"ך סקמ"ז וגר"א סקמ"ו). בדין גירעון כסף נחלקו הפוסקים אם קי"ל כמהר"ם, לדעת הקצ"ו (סק"ו) פסק השו"ע (סעי' ג) שלא כמהר"ם, אכן הגר"א (סק"א) כתב שהשו"ע סבר כמהר"ם (גם החת"ס חו"מ קעב) חלק על הקצ"ו שאין ראייה מהשו"ע כשיטת התוס'.

והיה נראה שהגם שהטעם של המהר"ם לדין שאין אונאה בקבלן הוא בגלל שסובר שפועל דומה לעבד, אבל לא בהכרח שזה גם הטעם של הרמב"ם לדין זה, כי כדי שלא יהיה דין אונאה בפועל מספיק רק שהמעסיק קונה את גוף הפועל, אבל זה אינו אומר בדיוקא שהפועל דומה ממש לעבד לענין חלה. כמו"כ יתכן שאפשר לסבור שיש דין גרעון כסף בפועל מק"ו מעבד, אף שנאמר שאינו דומה ממש לעבד.

2. לענין היתר הפועל לחזור בו ראה עלון 100 דין 1, לגבי דין חזרת הקבלן ראה שם דין 4 ואילך.

3. כ"כ החזו"א (ב"ק כג, כ ד"ה כ' הטור), והוא פשוט שכל הנידון בחזרו להיות פועל הוא רק בתוך תקופת העבודה שהתפטר ממנה, כיון שזה הזמן שהוא משועבד למעסיק, ועוד, שאל"כ יצא שיהא מותר לפועל לחזור בו רק אם הוא מפסיק לעבוד לנצח.

4. מקור הדין הוא הטור (ס' שלג) בשם ר"י שכתב כך על הדין שפועל החוזר בו ידו על העליונה, והדין נפסק ברמ"א (שלג, ד) שכתב "כיצד דין הפועל שחזר בו... הגה, ודוקא שחזר סתם אבל אם חוזר מכח יוקר אין שומעין לו", והסכים לו הסמ"ע (ס"ק טז), וכן פסקו המהר"ט (יו"ד ס"ט), המחנ"א (שכירות פועלים ס' ז) והעה"ש (סעיף יז).

5. דעת בעלי השיטה הזאת היא, שהר"י סבר כמו המהר"ם מרוטנבורג (ראה בהערה 1) שפועל גופו קנוי למעסיק בדומה לע"ע, וא"כ אם כוונתו להמשיך להיות עבד לא נאמר בו ההיתר של הפסוק. וכך ביאר הב"ח (שלג, ב) את דעת הר"י, וז"ל: "דכיון דשכיר יום לא מצי חוזר אלא משום דכתיב עבדי הם ולא עבדים לעבדים, אם כן דוקא בחזרו בסתם דתלינן שאינו חפץ לעבוד יותר, אבל אם חוזר בו מחמת היוקר, אם כן גלי דעתיה דניחא ליה בעבודתו אם ישלם לו בעל הבית כפי היוקר, ואין שומעין לו. והכי מסתברא" (וראה בב"ח ס' קעו, כג שמשמע בבירור שלמד כשיטת המהר"ם), והיינו שהב"ח הבין שפועל יש בו 'עבודות' ולא התירו לו לחזור בו אלא אם הוא רוצה לצאת מהעבודות, אבל אם כוונתו להישאר כעבד אינו רשאי לחזור בו כלל. המחנ"א (שכ"פ ס' ז) כתב כלשון הב"ח ופסק עפ"י הר"י שפועל אינו יכול לחזור בו מחמת רווח ממון. (גם הפת"ש (ס"ק ד) הבין כך בב"ח, כי אחר שציטט את דבריו הוסיף "א"כ ה"ה היכא שנשכר אצל אחר דאין שומעין לו, ומשמע דאין שומעין כלל

6. לפי ביאור זה יוצא להלכה, שבכל מקרה רשאי הפועל לחזור בו [שהיה אינו קנוי למעסיק], אלא שאם כוונתו בשביל רווח ממון בלבד תהיה ידו על התחנתו, אפילו אם כוונתו לעבוד כקבלן או כעצמאי¹¹, ואם אינו מתפטר בגלל רווח ממון, וכגון שלא הסתדר עם המעסיק וכדו', אף שכוונתו להמשיך לעבוד כפועל, מ"מ תהיה ידו על העליונה¹².

7. [ונסכם את החילוקים להלכה בין שני המהלכים בביאור דין הר"ם¹³. לפי הדעה הראשונה, מי שבכוונתו להמשיך להיות פועל אינו רשאי לחזור בו מכל סיבה שהיא ואפשר לכופו לחזור לעבוד, אלא שאם הוא מפסיק להיות

צינונים והערות

פועל ונהיה עצמאי או קבלן, אפילו אם הוא חוזר בשביל רווח ממון, מ"מ הוא יכול לחזור בו וידו על העליונה. הדעה השנייה חולקת בכל הפרטים הנ"ל, שגם מי שבכוונתו להמשיך להיות פועל רשאי לחזור בו מכל סיבה שהיא וידו על העליונה, אלא שאם הוא חוזר בשביל רווח ממון, אפילו אם הוא מתחיל להיות עצמאי או קבלן, מ"מ תהיה ידו על התחנתו.

8. יש שהוכיחו מהרבה ראשונים שפועל רשאי לחזור בו גם כשכוונתו לעבוד אצל מעסיק אחר, וא"כ חלקו על דין הר"ם כפי ביאור הדעה הראשונה¹⁴. אך י"א שגם לדעה הראשונה, לא חידש כך הר"ם כי אם

12. המנחת פתים (שלג, ד) הסתפק אם הדין של הר"ם נאמר בכל מקרה שממשיך לעבוד אחרי ההתפטרות, או שנאמר דווקא בחזרה בו מחמת רווח ממון. ובפשטות היה נראה שזה תלוי במחלוקת הפוסקים מה טעם דברי הר"ם, שלפי הסוברים שהפועל קנוי למעסיק ולא התירו לו לחזור בו אלא כשמפסיק להיות עבד, א"כ אינו מסתבר לחלק מאיזו סיבה חוזר בו, וכל שהוא ממשיך לעבוד אין לו זכות לחזור. אבל לאלו שהבינו שמוותר לפועל לחזור בו אלא כיון שחוזר מחמת רווח ממון אינו בדין שיפסיד המעסיק בגללו, א"כ לכאורה נאמר הדין רק כשחוזר מחמת רווח ממון, וכן משמע מהערה¹⁵ (שלג, ז) "דכשחוזר בו מחמת יוקר אין ידו על העליונה אלא על התחנתו כקבלן, דאין לנו לרחם עליו... [וכ"מ מהסמ"ע ס"ק ט"ז שכתב הטעם דלא נתייפה כח הפועל כדי שישתכר המעות]", וכך נראה מדברי החזו"א שרק כשחוזר בו מחמת רווח הוא מפסיד משכרו, אבל כל שאינו חוזר בו מחמת רווח תהא ידו על העליונה, וגדולה מזו משמע מדבריו (שם סוד"ה ומיהו), שגם אם חזר בו בגלל רווח ממון, אם בסוף לא הצליח להרוויח דינו שידו על העליונה.

ומצאתי בהדיא בפעמוני זהב, שהבין ג"כ שהספק של המנח"פ תלוי בשני הביאורים בדעת הר"ם, וראה לדבר, כי הפעמוני זהב הוכיח שהביאור הנכון בדעת הר"ם הוא שמוותר לו לחזור בו ורק שידו תהיה על התחנתו, כיון שלפי הב"ח וסיעתו אין חילוק מה הסיבה שבגינה חוזר בו הפועל, וא"כ כיון שהר"ם לא הזכיר אלא חזרה מחמת יוקר, זה עצמו מוכיח שהפשט בר"ם אינו כהסבר הב"ח. וכן רואים בחוות יאיר (סי' קו) שהבאנו לשונו לעיל, שדן במקרה של משרתת שחזרה בו בגלל ידה הקשה של המעסיקה, והוא כותב שאולי היא לא צודקת בגלל "שמא (ההיתר לפועל לחזור בו) היינו אם הפועל חוזר בו מהיות פועל לשום אדם ומטעם כי לי בני ישראל עבדים, דע"כ הפועל יכול לחזור בו כמפורש בגמ', משא"כ אם הולך מבע"ב זה ונשכר אצל אחר שנשאר עבד לעבדים", א"כ רואים שלפי הפשט של הב"ח שאם הוא נשאר עבד אסור לו לחזור בו אפשר לכלול בדין הזה גם חזרה שאינה בגלל רווח ממון.

13. מדברי הטור והרמ"א עצמם קשה להכריע בזה, כי מצד אחד נראה מלשונם (שהיא לשון הר"ם) שאינו רשאי לחזור בו, כי כתבו שאם חזר מחמת היוקר אין שומעין לו, וכך הבינו הרבה אחרונים שהלשון מורה שאין לפועל זכות לחזור בו (גם החזו"א [ב"ק כג, כ ד"ה ואמנם] כתב שהלשון "אין שומעין לו" אינו משמע שידו תהא על התחנתו בלבד), אכן מאידך משמע מהטור והרמ"א להיפך, כי לא כתבו הדין בצמידות להלכה שהפועל יכול לחזור בו (שנכתב בסעי' ג), אלא כתבו הדין אחרי שכתבו איך מחשבים את השכר של הפועל החוזר בו (שנכתב בסעי' ד).

14. הזרע אמת (י"ד סי' צז ד"ה ולפ"ז) טען שזו שיטת רוב הראשונים, וכלהן. שהנה בגמ' (עו, ב) מבואר "קבלו קמה לקצור בשני סלעים, קצרו חציה והניחו חציה... שמיין להן את מה שעשו, היה [חצי המלאכה] יפה ששה דינרים נותן להן סלע [כפי שהתנו מתחילה], או יגמרו מלאכתן ויטלו שני סלעים, ושאלה הגמ' [עז, א] "או יגמרו מלאכתן ויטלו שני סלעים, פשיטא [שהיה כך התנו מלכתחילה], לא צריכא דאייקר עבידתא, ואימרו [חזרו] פועלים, ואזל בעל הבית ופייסניהו [פייסם שימשיכו לעבוד], מהו דתימא מצו אמרי ליה כי מפייסין אדעתא דטפת לן אאגרא, קא משמע לן", והיינו שכיון שעלה שכר כל הפועלים רצו הפועלים לחזור בהם בכדי שירוויחו יותר, ופייסם המעסיק שימשיכו לעבוד אבל לא הבטיח להם העלאה בשכר, והייתה הו"א שהם לא התרצו לחזור לעבודה אלא א"כ יעלה את שכרם, קמ"ל [כל שלא הבטיח להם בפירושו] שאינו צריך להעלות את שכרם.

ולפי הפשטות היה נראה בגמ' שאין טענה על הפועלים על זה שחזרו בשביל להרוויח יותר, ומצאנו בראשונים שני מהלכים בפירושו גמ'. הרא"ש (הובא בשיטמ"ק) פירש "ואימור פועלים, לא שיכולים לחזור בהם אם נתייקרה המלאכה, אלא לא היו עושין מלאכתם בפנים יפות, ופייסניהו בעל הבית ואמר להטיב להם", והוא מתאים לדין שכתב הטור בשם הר"ם (ולכאורה הטור שלא כתב בזה מחלוקת מסכים לו). אכן הרשב"א (עז, א) פירש "דאמר להו אדעתא דטפאי לכו באכילה ושתייה, ומינה דאי קצין להו בפירושו בטפי, יהיב להו כל מאי דקצין, שאין כאן דרך להטעאה שהרי יכולין הן לחזור בהם", ומפורש שהפועל יכול לחזור בו כדי להרוויח יותר. והוסיף

עובר על הפסוק "כי לי בני עבדים", ולכן רק כשהוא רוצה להינצל מהאיסור יש לו היתר לחזור, ומאחר שהמים חיים הבין כך בדעת הב"ח, הוא טען עליו שהפשט של הב"ח אינו נכון, כיון שהפועל אינו עובר על הפסוק, וכתב שגם לתוס' (ב"מ י, א ד"ה כי לי) וגם למהר"ם, נהי שיש לפועל כמה דינים בדומה לעבד, אבל בהיותו שכיר אינו עובר על האיסור של "כי לי בני עבדים", וכמ"ש "כ התוס' (שם) והמהר"ם (תשו' מ"י קנין סי' לא) בפירושו, וז"ל המים חיים "לפי מה דקיי"ל דפועל אינו עובר, והטעם דפועל חוזר מחמת דלא חל שעבוד עליו, א"כ מה לנו שהשכיר את עצמו לאחר, מכל מקום יכול לחזור מראשון גם משני אם ירצה", ולכן אין שום מניעה על הפועל לחזור בו, אלא על כרחך שכל הדין של הר"ם הוא, שכיון שחוזר בו מחמת רווח ממון לא תהא ידו על העליונה ככל פועל שחוזר בו.

והוסיף בעל המים חיים שגם הסמ"ע (שלג, טז) הבין שהר"ם רק התכוון לומר שלא תהיה יד הפועל על העליונה, כי ביאר בטעמו של הר"ם "אם חזר בו מחמת היוקר אין שומעין לו כדמסיק מור"ם, ומטעם דלא נתייפה כח הפועל כדי שישתכר מעות", והיינו שכיון שכוונתו רק לרווח אין עניין ליפות את כוחו בחישוב השכר שידו תהא על העליונה, אבל מ"מ לא הורע כוחו שלא יוכל לחזור בו (והוסיף המים חיים שכך הבין גם הרמ"א וכמ"ש הערה 3). ואף שאין הכרח להבין בדברי הב"ח והמהר"ט וכו' שכל פועל עובר על האיסור "כי לי בני עבדים", אבל עכ"פ נראה כמ"ש "לעיל (הערה 4) שהבינו בדעת ר"ם כמו המהר"ם שפועל דומה לעבד בכך שגופו קנוי וכמ"ש "לעיל, וגם החזו"א (ב"ק כג, כ ד"ה כ) כתב כדברינו בדעת הב"ח וסיעתו, שדעת הסוברים שאפשר לכופו את הפועל לעבוד היא שגופו קנוי (אבל טען שהאחרונים שסברו כן אינם צודקים אם הייתה רק התחלת מלאכה, כי אין גופו קנוי ע"י התחלת מלאכה, וגם טען שכל השיטה הזאת שפועל אינו יכול לחזור בו מחמת היוקר לא מסתבר).

גם הערה¹⁶ (שלג, ז) הבין בדעת הר"ם שבה לחדש רק שאם הפועל חוזר בו בגלל יוקר תהיה ידו על התחנתו, אבל מ"מ הוא יכול לחזור בו, כיון שאינו משועבד למעסיק, וז"ל "ואין הכוונה (של הר"ם) דמכח יוקר אין ביכולתו לחזור כלל כמו שעלה על דעת איזה מהפוסקים, דאין בזה שום טעם כלל, דכיון דגזרה התורה בהמלאכה לא הוי קנין ויכול לחזור בו, מה לנו מאיזה טעם חוזר בו, הלא לא נשתעבד לו עד גמר המלאכה, אלא דה"פ, דכשחוזר בו מחמת יוקר אין ידו על העליונה אלא על התחנתו כקבלן, דאין לנו לרחם עליו, וכן משמע מסידור דבריהם ע"ש [וכ"מ מהסמ"ע ס"ק ט"ז שכתב הטעם דלא נתייפה כח הפועל כדי שישתכר המעות]" (וראה עוד בלשונו בהערה הבאה), וכך הבין גם החזו"א שהבאנו לשונו לעיל (בהערה הקודמת).

גם החו"י (סי' קו, הובא בתחילת פת"ש שלג, ד) הבין כך בשיטת הר"ם ש"אם הולך מבע"ב זה ונשכר אצל אחר שנשאר עבד לעבדים, דינו כדין קבלן שידו על התחנתו ולא יפסיד בע"ב דבר" (הוא עצמו חולק על הדין אבל כך הבין את השיטה הזאת). גם הפעמוני זהב (שלג, ד) סבר שכל הדין של הר"ם הוא רק שידו תהא על התחנתו.

היוצא מכ"ז, שלדעת הסמ"ע, החו"י, הפעמוני זהב, המים חיים, העה"ש והחזו"א, לא התכוון הר"ם לומר את הדינים 3 ו4.

11. כך משמע מדברי החזו"א הנ"ל שכל שדעתו על רווח אין סברא שירוויח על חשבון המעסיק, וכן מדויק בדבריו שכתב "אין מנכין לו ונותנין לו מה שעשה בשלימות, ובה שפיר י"ל דזה דווקא בשלא השתכר וישב בטל". וכן מדויק בלשון הערה¹⁷ (שם) "אין שום חילוק בחזרת פועל בין שחוזר בו ואין רצונו להשכיר עצמו כלל ובין שחוזר בו ורצונו להשכיר עצמו לאחר, דלא כיש מי שרצה לומר דכשרוצה להשכיר עצמו לאחר אינו יכול לחזור בו דהא עדיין רוצה לעשות עצמו עבד לעבדים, ואינו כן, דאטו המשיכיר עצמו עובר על זה, דא"כ יהא אסור לאדם להשכיר עצמו, אלא שהתורה אמרה דמטעם זה אין האדם משתעבד עצמו בהמלאכה כבקנין עד סוף הזמן כמ"ש בסעיף ו', וא"כ כיון שאינו קנוי לו עד סוף המלאכה או הזמן, מה לי אם רצונו להשכיר עצמו אצל אחר לאו, וכן הסכימו כמה מגדולי אחרונים וכן עיקר לדינא, ואף גם ידו על העליונה אם אינו משכיר עצמו אצל אחר מפני היוקר [נ"ל]".

בפועל שממשיך לעבוד אצל אותו מעסיק¹⁵, שאז כיון שהוא ממשיך בעבודת הראשונה אין לו היתר לחזור בו, אבל פועל שכוונתו לעבוד אצל מעסיק אחר מותר לו לחזור בו אף לדעת הר"י, ואף שכוונתו רק להרוויח

חלק ב: הטעיית פועל שחוזר בו באיסור

כסף, מ"מ עצם זה שהוא יכול לבחור אצל מי לעבוד מראה שאינו כעבד¹⁶. ולפי ביאור זה בדברי הר"י אין הוכחה מדברי הראשונים הנ"ל שחלקו עליו¹⁷.

האיסור לפועל לחזור בו בדבר האבד

9. גם פועל וגם קבלן אסור להם לחזור בהם מהתחייבות לעבוד אם החזרה תגרום להפסד ודאי למעסיק, ואם הפועל חזר בו באיסור, מותר למעסיק לשכור פועל אחר שישלים את העבודה על חשבון הפועל הראשון, וכן מותר לו להערים ולהטעות את הפועל שהתפטר כדי

שימשיך לעבוד, וכפי שיתבאר בדינים הבאים¹⁸, ואין חילוק בין חזרת פועל בדבר האבד אם הפועל התחיל כבר לעבוד או שעדיין לא התחיל לעבוד¹⁹. [וראה בעלון 100 דין 12 מה הדין אם הפועל לא אשם בהפסד המעסיק, כיון שגם אם לא היה נשכר היה המעסיק מפסיד, וכן מש"כ שם בדינים 10-11 בדין אם המעסיק יכול להציל את עצמו מהפסד

ציונים והערות

בדבר האבוד, כגון פשתן להעלות מהמשרה, או ששכר חמור להביא חליץ למת או לכלה וכיוצא בהם, אחד פועל ואחד קבלן, אינו יכול לחזור בו... ואם לא נאנס וחזר בו, אם היה מוצא פועלים אחרים לשכור כששכר את אלו, ועשוי אינו מוצא, שוכר עליהם או מטען... כיצד מטען, אומר להם, סלע קצצתי לכם בואו וטלו שתיים, עד שיגמרו מלאכתן ולא יתן להם אלא מה שפסק תחלה, ואפילו נתן להם השתים מחזיר מהם התוספת".

ומהראשונים והפוסקים נראה ברור שלא רק הפועל אם יחזור בו יספוג את ההפסד, אלא שאסור לו לחזור כלל, וז"ל רש"י (עו, ב ד"ה אמר ר"נ בר יצחק) "מתניתין בדבר האבוד עסקין, ודברי הכל אין הפועל יכול לחזור בו", וכן הוא לשון הרא"ש (ו, ו) "דכתיב כי לי בני ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים, וה"מ בדבר שאין אבד, אבל בדבר האבד ל"ש פועל ול"ש קבלן לא מצי למיהדר בהו", וכן נפסק ברמב"ם ובשו"ע הנ"ל ש"אינו יכול לחזור בו". הפלפולא חריפתא (אות צ) מסביר שהגם שלמדו מפסוק שפועל יכול לחזור בו, מ"מ הפסוק אינו אלא אסמכתא ועיקר הדין הוא מתקנת חז"ל, ובמקום שהפועל מפסיד למעסיק לא תיקנו לו חז"ל שיוכל לחזור (והסכים לו בתוס' הר"ד יר' קיד' ו, ב). וכדבריו כתב רעק"א (ב"מ ע"ו ע"א) וז"ל "וירש דבר האבד נראה דהוא אם בחזרתו מפסיד לא שרי ליה רבנן לחזור", ומשמע שכל ההיתר הוא מדרבנן ובדבר האבד לא התירו.

אכן הדבר אברהם (ג, כא) כתב לחדש מהלך מיוחד בדין דבר האבד, אחרי שהקשה על ההיתר להטעות את הפועל, וז"ל: "הרי פועל יכול לחזור בו ואין גופו משועבד לעבוד אצלו, אלא שתביעת ממון יש לבעה"ב עליו לשלם היזקו מדד"ג, וכיון שאינו רוצה לעבוד אצלו בסלע ורק בשתיים הוא מתרצה, נמצא שכשהוא מטעהו הוא עובד בחברו שלא מדעתו ושלא מרצונו, דאלו הוה ידע שלא יתן לו אלא סלע לא הי' עובד, ונמצא דלא רק את הסלע הוא שולל ממנו, אלא עיקר ההשתמשות בגופו של חברו הוא כבעל כרחו והיכי שרי", והיינו שהדבר אברהם הבין שגם בדבר האבד מותר לפועל לחזור בו אלא שיצטרך לשאת בהפסדים הממוניים, ולכן הקשה איך מותר להטעותו ובכך להעבידו היפך רצונו. ולכן חידש הדב"א, שהדין של דבר האבד הוא בעצם דין של ידו על התחנתו ותו לא מידי, והיינו, שהרי אם המעסיק אינו מוצא פועל אחר אלא ביותר שכן ממה שהבטיח לראשון, מותר למעסיק לנכות משכר הראשון כדי לשלם לשני כיון שידו על התחנתו, וא"כ זהו ההיתר של מטען, שהוא שוכר את הפועל עצמו ביותר שכן [וכמו פועל שני], אלא שהוא משלם את התוספת מהשכר שמגיע לו על מה שכבר עבד [וכמו פועל ראשון כששוכר פועל אחר] ולכן בסופו של דבר הפועל נשאר עם המשכורת שהובטחה לו בהתחלה. ולהלן (בהערות לדינים הבאים) נדון עוד בדבריו.

19. הראב"ד (הובא בשיטמ"ק עו, ב ד"ה דין) חידש שהדין שבדבר האבד שוכר עליהם או מטען הוא גם אם עדיין לא התחילו במלאכה, והוכיח כן מהמשנה הנ"ל, וז"ל "ודבר זה למדנו אותו ממשנתנו, דתנן השוכר את האומנין והטעו זה את זה, דהיינו חזרו, אין להן זה על זה אלא תרעומת, והא ודאי בשלא הלכו, ועלה קתני שכר את החמר ואת הקדר להביא וכו' וכל דבר שהוא אבד שוכר עליהן או מטען, שמע מינה אפילו לא הלכו בדבר האבד שוכר עליהן או מטען", והביאו הרא"ש (ב"מ ו, ב), וכ"כ בעל המאור (מו, ב) והרמב"ן (חי' ב"מ עו, ב), והוסיף שהטעם הוא "דסמכא דעתייהו מעיקרא ואין כאן דרך לקנין", [וכן הוא בחידושי הר"ן ע"ו ע"ב ד"ה בד"ה], וכ"כ הר"טב"א (עו, ב ד"ה אבל) שבדבר האבד שוכר עליהם או מטען "ואפילו מכשלא התחילו במלאכה", והריטב"א כתב (עג, ב ד"ה האי) שהחיוב לשלם הוא מדין 'ערבות'. והדין נפסק בטור (שגל, ג) ובש"ך (שגל, ט). [ולעניין קבלן החוזר בו לפני התחלת מלאכה שלא בדבר האבד, ראה בהערה הבאה].

הזרע אמת שכן מוכח בדעת הרמב"ן, הריטב"א והר"ן, כי סברו (לשון הריטב"א) "אי היכא דאמרו לו בפירוש אין אנו עושין עמך אלא בכך וכך, ופייסינהו בעל הבית סתם ואיפייסו, על דעת הפסק שאמרו לו נתפייסו, וכדנתיא בתוספתא, המוכר חפץ לחברו, זה אומר במנה וזה אומר במאתים, והלך זה לביתו וזה לביתו, ואחר כך תבעו זה את זה, אם המוכר תבע את הלוקח [לגמור את העסקה אחרי שהתוכחו] יעשו דברי הלוקח [כי המוכר התרצה לפסקית הלוקח], ואם הלוקח תבע את המוכר יעשו דברי המוכר", והדין הזה לא נאמר אלא כשמותר לפועלים לחזור בהם, וכמש"כ הנמוק"י (מז, א) על הגמ' הזאת ממש, וכך נפסק ברמ"א (סי' רכא) "היה בתחילה קציצה ביניהן, וחזר אחד וחזרו ומשכו סתם, אמרין ודאי על קציצה הראשונה קנו", והיינו מכיון שאם יחזור בו לבקש את הקציצה השנייה יהיה לשני תרעומת עפ"י הדין, וא"כ כ"ש שכך הדין כשאין להם היתר לחזור בהם בשביל לתבוע יותר שהוא חמור מתרעומת, שבוודאי אומרים שאינו צריך לשלם להם יותר, וא"כ מזה שהרמב"ן וסיעתו כתבו שאם אמרו בפירוש שהם חוזרים לעבוד רק ע"ד שיעלה בשכרם שהוא צריך לשלם להם כדבריהם, מוכח שמותר להם לחזור בגלל שיעלה בשכרם.

ותמה הזרע אמת על הרמ"א שהביא את שיטת הטור כאלו אין בזה מחלוקת, שהרי רוב הראשונים חולקים בזה כנתבאר, וכתב שמטעם זה לא הביא המחבר את שיטת הטור כיון שלא סבר כן אלא כדעת הרמב"ן וסיעתו. וכן טען האמרי אש (י"ד סי' צג, והביא דבריו גם הדברי גאונים פב, יט), וכתב שרק בגלל שהאחרונים לא ראו את הראשונים האלו לכן לא הביאום, אבל למעשה הוא ספיקא דדינא והפועל מוחזק בעצמו, ולכן בד"כ לא תהיה ההלכה כהטור בשם הר"י. גם המחנ"א (שם) הקשה מהגמ' הזאת על שיטת הר"י, וכתב פשט אחר בגמ', אבל מ"מ כתב שהרמב"ן וסיעתו חלקו על דעת הר"י והטור. גם החקרי לב (ב, עח ד"ה ואי) עמד בזה, ועפ"י כתב שהטור (סי' שלב) וכו"ה לשון השו"ע (שלב, ה) הם כדעת הרא"ש, כיון שכתבו כמהלך הרא"ש בגמ', וז"ל השו"ע "אם הוקרה המלאכה והם הראו לו פנים זועפות ופייסם בדברים".

אמנם יש לציין שמה שהקשו האחרונים מהגמ' הזאת על דעת הר"י, זה אינו קשה אלא אם מבינים בר"י כמו הב"ח וסיעתו, אבל לדעת הסוברים בדעת הר"י שמוותר לפועל לחזור בו אלא שידו על התחנתו, אין כל ראייה מהראשונים הנ"ל שלא כדעת הר"י, כי היה מותר לפועלים לחזור בהם וללכת למעסיק אחר. ובאמת כך הוכיח הפעמוני זהב (שגל, ד) שדעת הר"י שיוכל לחזור בו אלא שידו תהא על התחנתו.

גם החוות יאיר (תשו' קו) חלק על הדין של הר"י, וכתב "עוד מקום להסתפק בנדון זה... שמא היינו אם הפועל חוזר בו מהיות פועל לשום אדם ומטעם כי לי בני ישראל עבדים... משא"כ אם הולך מבעה"ב זה ונשכר אצל אחר שנשאר עבד לעבדים, דינו כדין קבלן שידו על התחנתו ולא יפסיד בעה"ב דבר, מ"מ לא נהירא לי לחלק בכך כלל, רק מפני שנא' כי לי ב"ב עבדים לא אלים קניית האדון בו כולי האי שאם יחזור בו יפסיד מה שעשה כבר".

15. אלא שעלה שכר הפועלים ולכן הוא מתפטר בשביל לקבל את השכר החדש.
16. זו שיטת הכנסת יחזקאל (סי' ח ד"ה עוד כתב, וחלק מהתשו' מובא בפת"ש שלג, ד) בפירוש דעת הר"י, וכתב שגם הפרישה הבין כך את שיטת הר"י.
17. כי בנידון הגמ' היה מותר לפועלים לחזור בהם וללכת למעסיק אחר.
18. מבואר במשנה (ב"מ ע"ב), "שכר את החמר ואת הקדר להביא פרייפין וחלילים לכלה או למת, ופועלין להעלות פשתנו מן המשרה, וכל דבר שאבד, וחזרו בהן - מקום שאין שם אדם, שוכר עליהן או מטען", ופירשה הגמ' (עו, ב) "בדבר האבוד שוכר עליהן או מטען, כיצד מטען, אומר להן סלע קצצתי לכם באו וטלו שתיים". ונפסק ברמב"ם (שכירות ט, ד) ובשו"ע (שגל, ה) וז"ל: "בד"א בדבר שאינו אבוד, אבל

ע"י שכירת פועל אחר במקום הפועל שהתפטר, אלא שהפועל השני פחות מקצועי מהראשון או שהוא יותר יקר].
10. במשנה מוזכרים שני סוגי הפסדים שבהם אסור לפועל לחזור בו: א', הפסד שאינו ממוני, אלא שהמלאכה דחופה להיעשות מיד, והדוגמה של המשנה היא מי שהזמין תזמורת לחתונה, ובעל התזמורת רוצה לחזור בו בזמן שאין אפשרות להזמין מישהו חילופי. ב', הפסד ממוני ממש, וכגון ששכר פועל להוציא את הפשתן שלו ששרוי במים, ואם לא יוציא אותו מיד הוא יתקלקל. דוגמאות שכירות לדין זה: נואם שהוזמן לאירוע ציבורי וחזר בו ברגע האחרון, או אדם ששכר רכב הובלות על סמך הבטחה של סבל שיבוא להעמיס את

ציונים והערות

הדברים, והסבל חזר בו ברגע האחרון [ונמצא שהזמין מפסיד את דמי שכירות הרכב], שהדין בזה ובמלאכות דחופות דומות, שאסור לפועל לחזור בו.

דין הטעיית הפועל שחוזר בו באיסור

11. פועל או קבלן שחזרו בהם בדבר האבד, וכן קבלן החוזר בו אפילו שלא בדבר האבד²⁰, מכיון שאסור להם לחזור בהם, התיירו חז"ל למעסיק להערים על הפועל כדי שייסיים את מלאכתו, והיינו ע"י שיבטיח לו העלאה במשכורת אף שאינו מתכוון לכך²¹, ואחרי שייסיים הפועל את העבודה ישלם לו המעסיק כפי הסיכום הראשוני.

בתשובה הרא"ש מיירי שיש פועלים אחרים אבל הפועל לא אמר למעסיק "שכור מאלו" ולכן יכול להטעותו. החזו"א (ב"ק כג, לב ד"ה עוד הביא) יישב את הרא"ש, שהרא"ש התכוון לומר שכמו שאם הפועלים האחרים יקרים יותר מהראשון מותר לשלם את התוספת ממה שהרויח הראשון, כמו כן אפשר למעסיק להתייחס לקבלן החוזר בו כפועל אחר ולהבטיח לו יותר שכר, וכיון שידו על התחנתונה ינכה את ההפרש מהשכר שמגיע לקבלן על עבודתו מתחילה, וזה דומה למש"כ הדבר אברהם (ראה לעיל הערה 18) (רק שבניגוד לדב"א שסבר שזה כל הדין של מטען, החזו"א סובר שבדבר האבד אפשר להטעות גם בדרכים אחרות), עכ"פ פשוט שלשית הדבר אברהם אפשר להטעות קבלן החוזר בו, שהרי קבלן החוזר בו ידו על התחנתונה, ולדבריו כל הדין של מטען הוא דין ידו על התחנתונה.

אכן במה שהתקשו ליישב דברי הרא"ש, לי היה נראה שהדברים אינם סותרים כלל, כי יש הבדל ברור מהי הסיבה שהמעסיק יכול להטעות את הפועל כדי למנוע מלחזור בו, בדבר האבד הסיבה היא הפסד המעסיק, וא"כ אם יש פועלים אחרים אין למעסיק הפסד, ואין יהיה מותר לו להטעות את הפועל, ובזה מדבר הרא"ש בהדיא בפסקים. אבל שונה מזה הוא קבלן החוזר בו, שהסיבה המונעת ממנו לחזור היא שהוא משועבד למלאכה, וא"כ גם אם יש פועלים אחרים עדיין קיים האיסור לחזור בו, ובוודאי שכיון שחוזר בו באיסור אפשר להטעותו, ובזה מדבר הרא"ש בתשו'.

ותהילה לקל מצאתי שבדרך זו יישב החקיקי לב (ח"מ סי' עח ד"ה איך שיהיה עמ' שסט) את דברי הרא"ש, אלא שהוא לא חילק בין פועל לקבלן, אלא חילק בקבלן עצמו, ועפ"י מה שהבאנו בהערה 19 (בין היתר בשם הרא"ש) שאסור לפועל לחזור בו בדבר האבד אפילו אם עדיין לא התחיל במלאכה, שקבלן שעדיין לא התחיל במלאכה, כל האיסור לחזור בו הוא מטעם דבר האבד, וא"כ אם יש פועלים אחרים אי"ז דבר האבד, ובזה מדבר הרא"ש בפסקים, משא"כ קבלן שכבר התחיל לעבוד שהאיסור לחזור בו הוא בגלל שהוא משועבד למלאכה, א"כ גם אם יש פועלים אחרים עדיין מותר להטעותו, (והוא כותב (שם בקטע הבא) שלפי הריטב"א שחולק וסובר שהתחלת מלאכה אינה קנין, א"כ כיון שאין איסור לקבלן לחזור בו יהיה אסור להטעותו כשיש פועלים אחרים).

21. בהערה 18 הבאנו את הדבר אברהם שהבין שגם בדבר האבד מותר לפועל לחזור בו מעיקר הדין, ולפי שיטתו התקשה הדב"א (שם ד"ה ונ"ל) איך הותר לשקר לפועל שיתנו לו יותר שכר, ותיירן, שבאמת נותנים לו יותר, אלא שמנכים זאת ממה שמגיע לו על מה שכבר עשה מדין ידו על התחנתונה ולכן הוא נשאר עם השכר שסיכמו. (אכן גם לפי שיטתו שמותר לפועל לחזור בו עדיין צ"ע, כי גם אם שקר אין כאן, מ"מ גניבת דעת יש כאן, ובאופן זה היא גניבת דעת מדאורייתא לפי דעת רוב הראשונים והפוסקים (ראה עלון המשפט גליון 42 דין 3), כיון שהוא מביא את הפועל לחשוב שיקבל יותר ובסוף לא יתן לו). אכן לפי מה שהבאנו (הערה 18) מהראשונים שבדבר האבד ההיתר להטעות הוא אינו רק מחמת הדין של ידו על התחנתונה (וכ"כ גם החזו"א שבהערה 23) אלא שיש איסור ממש על הפועל לחזור בו, א"כ לא קשה כלל קושיית הדב"א, כי מכיון שהפועל מפסיד את המעסיק באיסור, אפשר למנוע גם ע"י הטעייה ושקר, וכמו שכתבנו להלן (בהערה שם) בדין בורח מבית האסורים ובדין חליצה, ומטעם זה אין בזה גם איסור גניבת דעת, ולא חשש עבירה על העשה "הין צדק" שהגמ' (ב"מ מט, א) אומרת שהוא אזהרה שלא ידבר אחד בפה ואחד בלב. וראה עוד להלן (בהערה שם).

ולא יקשה על דברנו שהרי מהגמ' שבועות (לא, א) נראה שגם באופן שמגיע לא' ממון עפ"י הדין עדיין שייך איסור שקר, [שם מבואר שאסור לתבוע אתמתיים זוז מחבירו שחייב לו רק מאה בכדי לחייבו שבועה מדאורייתא, ואז לגלגל עליו שבועה על חוב אחר שחייב לו], כי שם מדובר במשקל לבי"ד, וידוע מש"כ ר' חיים מוואלוז'ין (חוט המשולש א, טו ד"ה איברא) "דווקא לטעון שקר בפני ב"ד הוא דאסור משום

20. בהערה 18 הבאנו את המשנה והגמ' שאפשר לשכור עליהן ולהטעותן רק במקרה שחזר בו בדבר האבד (בשכיר או בקבלן). אבל הרא"ש (שו"ת הרא"ש קד, ב) הוסיף שהדין של מטען שייך בקבלן גם באופן שאינו דבר האבד כיון שאסור לו לחזור אחר התחלת מלאכה, וז"ל "כיון דקבלן לא מצי מהדר וידו על התחנתונה, אם חזר בו, אף אם היה מוצא אחר היה יכול להטעותו... כדי לגמור מלאכתו כמו שהוא חייב לגומרה, שהרי מן הדין אינו יכול לחזור, אף אם היה מוצא פועל אחר ואף אם אינו אבד, יפה עשה שהטעהו". הטור (שלג, ד) פסק את הדין של הרא"ש, אבל שינה ממש"כ הרא"ש, כי הרא"ש כתב כך אפילו אם מוצא פועל אחר, והטור כתב כן רק אם אינו מוצא פועל אחר, וז"ל "תשובה, כיון שקבלן אינו יכול לחזור בו ואם חזר בו ידו על התחנתונה, יכול להטעותו ואפילו בדבר שאינו אבד, אם אינו מוצא פועל אחר לשכור", והט"ז (ס"ס שלג) העיר שהטור דקדק לכתוב רק את ההיתר של 'מטען', כי אם אינו דבר האבד לא התיירו לשכור עליהם אלא רק להטעותם.

ומ"מ מבואר מדבריהם, שבקבלן אפילו אם אינו דבר האבד, אפשר להטעות את הקבלן שיגמור את המלאכה שהתחייב. הש"ך (סקכ"ט) פסק את הרא"ש, אלא שהוסיף חידוש דין "בקבלן אפי' אינו דבר האבד יכול להטעותו **אף על פי שלא התחיל עדיין במלאכה**", ותמה הקצו' (סק"א) מה הטעם שיהא אסור לקבלן לחזור בו לפני שהתחיל המלאכה, ולכן חלק הקצו' על הש"ך וכתב שדין הרא"ש לא נאמר אלא בהתחיל במלאכה. גם הנת"י (סק"י) דן בדברי הרא"ש והש"ך, וביאר שהרא"ש מדבר רק באופן שעשו קניין על המלאכה, וא"כ אסור לפועל לחזור בו כלל, אבל אם רק התחיל במלאכה ולא עשו קנין, מותר לקבלן לחזור בו כשאינו דבר האבד, אמנם למש"כ בעלון 100 הערה 9 111 שהרא"ש סובר שקבלן אינו יכול לחזור בו מעיקר הדין אחר התחלת מלאכה, וא"כ בהתחיל במלאכה לא צריך קניין נוסף כדי שיהיה מותר להטעותו גם לפי ביאור הנת"י ברא"ש, כיון שאסור לקבלן לחזור בו (וכן העיר המילואי משפט).

המפרשים תמהו על הרא"ש שכתב שקבלן החוזר בו מותר להטעותו אפילו אם אפשר לשכור פועלים אחרים, שהרי לכא' סתר את דברי עצמו, וכדלהלן. שהנה הגמ' (עו, ב) הביאה ברייתא "השוכר את האומנין והטעו את בעל הבית... במה דברים אמורים שלא התחילו במלאכה, אבל התחילו במלאכה שמין להן מה שעשו... במה דברים אמורים בדבר שאין אבדו, אבל בדבר האבד שוכר עליהן או מטען... במה דברים אמורים בזמן שאין שם פועלים לשכור, אבל יש שם פועלים לשכור ואמר צא ושכור מאלו, אין לו עליהן אלא תרעומת". והיינו, שהדין של דבר האבד נאמר דווקא אם א"א לשכור פועלים אחרים, אבל אם אפשר לשכור פועלים אחרים אין דין דבר האבד [שהרי באמת אינו אבד כיון שיכול לקחת פועלים אחרים].

והנה הראשונים נחלקו בכוונת הברייתא שהתנתה "שאין פועלים אחרים לשכור", מה יהיה הדין באופן שאפשר לשכור פועלים אחרים, האם אז אסור לשכור עליהם, או שאז אסור להטעות את הפועל, והרא"ש בפסקיו (ו, ב) הביא את שיטת רש"י (ד"ה במה דברים) שכתב "במה דברים אמורים - דשוכר עליהן - בשאינו מוצא לשכור", שמשמע שמדבריו שמי"מ מותר להטעות את הפועל אפילו אם מוצא פועלים אחרים, והרא"ש חלק עליו וז"ל "ונ"ל דקאי אמתען דאם מוצא אחרים לשכור, אומרים לו צא ושכור ואם הטען צריך ליתן להם התוספת", וא"כ מפורש ברא"ש להיפך ממש"כ בתשו', כי כאן כתב להדיא שאם אפשר לשכור פועלים אחרים אסור להטעותו, ואילו בתשו' הנ"ל כתב להדיא שגם באופן זה אפשר להטעות את הקבלן. הבדק הבית (שם) כתב שהרא"ש אכן סתר עצמו, וביאר שזה הטעם שהטור השמיט שגם כשיש פועלים אחרים מותר להטעותו. הש"ך (שלג, ל) יישב את הסתירה, שהכלל הוא שהרא"ש סובר שרק אם הפועל אמר למעסיק "שכור מאלו" אז המעסיק אינו יכול להטעותו, ואם הטעהו הוא חייב לשלם מה שהבטיח, ועפ"י העמיד שהרא"ש בפסקים מיירי כשהפועל אמר למעסיק "שכור מאלו", משאי"כ

12. יש מי שכתב שהמעסיק יכול להבטיח לפועל תוספת שכר רק כפי הסכום שמגיע לפועל על מה שכבר עבד, ואז יוכל המעסיק לנכות את התוספת שהבטיח מהשכר שמגיע לפועל על העבר, אבל אם המעסיק הבטיח לפועל יותר ממה שמגיע לו על מה שכבר עבד, חייב המעסיק לשלם לו את הפער הזה²². אבל הראשונים והפוסקים חולקים עליו,

ציונים והערות

מדבר שקר תרחק לפי גורם שב"ד מעוותין הדין. וכן יראה מלשון הרמב"ם בספ"ו מהל' טוען, ו"כ האגרו"מ (י"ד ג, קלג סוד"ה ולכן).

22. זו שיטת הדבר אברהם הנ"ל שכל הדין של מטען הוא חלק מדין של "שוכר עליהם", וכיון ששוכר עליהם רק כדי שזכרם (בעלון הבא נכתוב הביאור בזה) א"כ זה הדין גם במטען, ולפי דבריו כתב שאם הפועל חוזר בו בטענה "שדה זה מחזיק בית כור ואין בכוחי לחורשה כולה", אסור למעסיק להטעותו ולומר לו "שדה זה מחזיק רק סאתים".

23. כבר כתבנו (הערה 18) שכל שיטת הדב"א מיוסדת על הטענה שמוותר לפועל לחזור בו מעיקר הדין, והבאנו שדבריו נסתרים מהראשונים והאחרונים שכתבו בהדיא שבדבר האבד אסור לפועל לחזור בו כלל. גם החזו"א (שם ד"ה ומן האומר) כתב להדיא שמוותר להטעותו ולהבטיח לו אף יותר ממה שמגיע לו על מה שכבר עבד. וכן יש להוכיח גם מלשון הטור (שלג, ג) שהקדים לכתוב דין הטעיה לפני שכתב דין שוכר עליהם, וגם כתב שעדיף להטעות מלהיות שוכר עליהם וז"ל "ואם אינו יכול להטעותו שוכר פועלים אחרים, וכל מה שמוסיף לאלו יתר על מה שפסק עם הראשונים נוטל מהראשונים", שזה מוכיח שאין דין הטעיה ודין שוכר עליהם דין אחד כמש"כ הדב"א. עוד יש להוכיח כך גם מה"ז שהבאנו לעיל (הערה 20), שחילק שבקבלן החוזר בו התיר הרא"ש רק להטעותו ולא להיות שוכר עליהם, ולפי הדב"א כל דין מטען הוא רק מדין שוכר עליהן. וכן יש להוכיח מהשו"ת דברי ריב"ת (סי' שצח), שנשאל במקרה ש"נתחייבו לתת לו הרבה מאוד יותר ממה שהיו נותנים לו", ופסק שאינם חייבים לתת אם החזרה הייתה בדבר האבד, ולא הגביל שהיינו דווקא אם לא הבטיחו יותר מכפי שמגיע לו על מה שכבר עשה.

כמו"כ יש להוכיח שהטעיה כאן היא הטעיה אמיתית ולא רק מדין שוכר עליהם, שהרי בנידונו ממש יש סוגיא ערוכה בגמ' (יבמות קו, א) "הרי שהיה בורח מבית האסורין והיתה מעברא לפניו, ואמר ליה טול דינר והעבירני, אין לו אלא שכרו", והגמ' הסבירה שהוא מכיון שיכול לטעון "משטה הייתי בך", והיינו שכיון שבעל המעברא אינו רוצה לעשות את המוטל עליו מותר להטעותו. וכן מוכח מהח"י המיוחסים לריטב"א (ב"מ עה, ב), שהקשה שהרי בנידונו התירו להטעות את הפועל רק כשאינו עומד בהתחייבותו, וא"כ מדוע במעברא התירו להטעות גם כשלא התחייב כלום, ותרין ששם שהיא סכנת נפשות התירו יותר, ומוכח שהבין שנידונו שווה לנידון הגמ' ביבמות. [ובדומה לדין בורח התירו להטעות גם בדין חליצה כשהחולץ אינו רוצה לעשות את המוטל עליו, ראה עוד בכל זה בהערה הבאה].

והנה הדב"א כתב עוד ראה שאין מדין בהטעיה ממש, שאם כן לא היה לגמ' לפרט אין להטעות (לשון הגמ' "כיצד מטען וכו'"), אלא לומר שהמעסיק יכול להטעות בכל דרך שימצא, אמנם, גם העין יוסיף (ב"מ עו, ב ד"ה כיצד מטען) הקשה כך, והוא תירץ שהסיבה שהבטיחא מפרשת אין להטעות היא, כי היא באה לפרש אין אפשר להטעות במקרה שהפועל דרש את כל הכסף לפני שהמשיך לעבוד (וכפי שנכתוב בדין הבא), וא"כ מוכח גם מדבריו שסובר שמוותר למעסיק להטעות בכל דרך שימצא, ובדבריו יש דיחוי לראיית הדב"א.

24. כן חידש הרמב"ם (שכירות ט, ד), והעתיקו הרא"ש (ו, ס"ס ב) והטור והשו"ע (הובא בהערה 18) בלי חולק. והקשה החקרי לב (חו"מ א, ס"ס קלה ד"ה אך את זה קשה) שהשו"ע סותר א"ע, שהרי בדין הבורח מבית האסורים (ראה בהערה הקודמת) פסק השו"ע (רסד, ח) שהגם שאפשר להטעות אבל "אם נתן לו בכל אלו הדברים אינו יכול להוציא מידו", והיינו שהגם שהוא יכול לטעון משטה הייתי בך ולא לשלם את מה שהבטיח, אבל אם גם נתן את הכסף אינו יכול לטעון כן ולא מחזירים לו את כספו, והחק"ל נשאר בצ"ע.

ונראה שאפשר ליישב את הסתירה בשתי דרכים. הדרך הראשונה היא, שהגם שהדין שאפשר להטעות מי שאינו עושה את המוטל עליו שווה בשני הנידונים, אבל הדין המחודש שגם אם שילם כבר אפשר להוציא מידו הפועל הוא דין מיוחד בשכירות פועלים, כי יש חילוק יסודי בין נידונו לנידון הבורח מבית האסורים, כי בנידונו הייתה פסיקה עם הפועל על שכר מסוים, וחזרת הפועל האסורה אינה מבטלת את הפסיקה הראשונה, ולכן הטעיית המעסיק אין בכוחה לחייבו יותר מהפסיקה שעדיין מחייבת את שניהם, משא"כ בבורח מבית האסורים, אף שבעל המעבורת מחויב לעזור לו לברוח ולכן מותר להטעותו ולטעון אח"כ משטה הייתי, אבל היות שאין הסכם

וסוברים שכל סכום שהמעסיק מבטיח לפועל הוא פטור מלשלם, גם אם הוא עולה על השכר שמגיע לו על העבר²³, והלכה כדבריהם.

13. אם הפועל התעקש לקבל את תוספת השכר המובטחת מראש ובלי זה לא הסכים להמשיך בעבודה, המעסיק מוציא את התוספת מהפועל אחרי שתיגמר העבודה²⁴, וכן אם ברור שהמעסיק לא ידע שמוותר לו

בניהם, אם כבר קיבל את הכסף א"א להוציאו ממנו, וכן יישב בהישר והטוב (חלק ז עמ' קי).

אכן החק"ל הבין שהחידוש שמקבל בחזרה את הכסף ששילם מבוסס על הדין שאפשר להטעות מי שאינו עושה את המוטל עליו, ולכן התקשה מדוע בבורח ששילם מראש לא מחזירים לו את הכסף כיון שבשניהם הדין הוא שאפשר להטעות. אבל אפשר להביא ראייה לדברנו שחידוש הרמב"ם הוא דין מיוחד בשכירות פועלים, עפ"י מש"כ המגיד משנה (שם) שמקורו של הרמב"ם "זה פשוט דברייתא בין בנותן יותר בין בפוסק היא וק"ו משוכר עליהן", וכוונתו נראית, שאם בשוכר עליהם יש אפשרות (בבא חבילה לידו) שהפועל צריך לשלם מכיסו עבור השכר של הפועל שבא במקומו, א"כ כ"ש שאם קיבל כסף שלא כדן שהוא צריך להחזירו. ומ"מ מצא שהחידוש של הרמב"ם הוא דין מיוחד בשכירות פועלים כי רק בזה יש דין של שוכר עליהם.

ראיה נוספת למש"כ שזה שמקבל בחזרה את כספו הוא דין מיוחד בנידונו, אפשר למצוא בעה"ש (שלג, יט) שהעתיק את הדין בפועל בלשון זו "ואפילו הוכרח ליתן להם השתים קודם שגמרו המלאכה מחזיר מהם התוספת מפני שהוא גזל גמור", ואין ספק שבבורח מבית האסורים אי אפשר לומר שבעל המעבורת שדרש וקיבל כסף מהבורח הוא גזלן, משא"כ בנידונו הפסיקה הראשונה מחייבת את הפועל, ולכן מה שהוא מוציא מהמעסיק שלא כדן היא גזילה.

דרך נוספת לחלק תיתכן עפ"י העה"ש (וכן כתבנו בפנים) שצמצם את הדין שהוא מקבל את כספו בחזרה רק במקרה שהמעסיק הוכרח לתת את הכסף מראש (כי כתב "הוכרח ליתן" ולא הוכרח לפסקו), והנה זה ברור שהעה"ש צודק שאם שילם בלי הכרח ששוב לא יוכל לטעון אח"כ "משטה הייתי בך" כמבואר בשו"ע (פא, כו), וא"כ אפשר שמש"כ השו"ע בבורח שאינו יכול לדרוש את הכסף אחר שנתן, הוא רק באופן שנתן את הכסף מרצון. אכן יש לעיין בזה אם באמת יהיה כך הדין, שגם בבורח אם הוכרח לתת את הכסף מראש יוכל לדרוש את הכסף בחזרה, ונאריך בזה להלן, ואם כנים הדברים נפלה קושית החק"ל מיוסדה.

שהנה הדין שהמטעה את מי שאינו רוצה לעשות את המוטל עליו פטור מלשלם, מובא בשו"ע (אבה"ע קסט, ג) גם בענין חליצה, וז"ל השו"ע "אם יש טענה שאינה חפיצה בו מפני שאינו הגון לה, והוא חייב לחלוץ אלא שאינו רוצה, והטענהו שיחלוץ לה על מנת שתתן לו ק"ק זו, אינה חייבת ליתן לו כלום", וגם שם הוסיף הרמ"א "אבל אם נתנה לו המעות או השלישה לו המעות, אינה יכולה לחזור", וכתב הב"י (חו"מ שם) שהמקור לדין זה - גם ביבמה וגם בבורח - שאם שילמו כבר א"א לבקש בחזרה, הוא תשובת הרשב"א (א, אלף רמ) גבי חליצה שכתב "אבל אם הקדימה ונתנה לו אין השטאה אחר נתינה" (וכתוב שם שה"ה גבי בורח).

ואף שהרשב"א לא הביא מקור לדבריו, אבל הגר"א (רסד, יח) הביא שהמקור הוא "דטעמא משום משטה ול"ש כה"ג ועס' פ"א סכ"ו, ובס' פ"א סכ"ו מדובר במי שתבע חובו מחבירו והחבר הודה בחובו ונתן בלי שכפיהו לך, וז"ל שם "האומר לחבירו מנה לך בידי הילך מהם חמישים, ולא אמר אתם עדי, יכול לומר משטה אני בך לגבי החמישים שעדיין לא נתן לו, אבל מה שנתן נתן", והטעם שאחר שנתן אינו יכול לטעון משטה, הוא מפני שכל אדם מדקדק לפני שנותן כסף, ולכן טענת השטאה אינה מספקת להסביר נתינת מעות וכמש"כ הגר"א שם. וזה דווקא כשנתן מרצון שאז אינו יכול להסביר את הנתינה, אבל אם נתן בכפייה, יש לו טענה מספקת למה נתן.

ומהנ"ל נמצאנו למידים, שגם בחליצה ובבורח, הטעם שאינו יכול לדרוש את הכסף שנתן הוא מכיון שאינו יכול לטעון משטה כי איזו סיבה הייתה לו לתת, אבל אם הוא הוצרך לתת את הכסף כי אחרת לא היה השני עושה את המוטל עליו, בוודאי זו טענה מספקת לטעון שהתכוון לטעות ויקבל את כספו בחזרה. נמצא שלפי הגר"א שוב מתורצת קושית החקרי לב, שחידוש הרמב"ם בפועל החוזר בו בדבר האבד הוא רק כשהוכרח לתת מראש, ומש"כ בבורח מדובר כששילם בלי הכרח.

אמנם, הראשונים נחלקו אם הנותן מתוך הכרח מקבל את כספו בחזרה, שהנה הריטב"א (קיד, ח, א ד"ה לעולם, והובאו דבריו בנת' רסד, ח) פסק בהדיא שהדין שהבורח מבית האסורים אינו מקבל כספו בחזרה הוא רק כשנתן מדעתו, אבל אם נתן מתוך ההכרח מקבל הבורח את כספו בחזרה, וז"ל "אבל אי לדידיה לא שוי אלא מפני שהוא דחוק בדבר, הא ודאי קציצה מתוך הדחק לא שמה קציצה, ואפילו נתן < המשך בעמ' 8

פטור שאלה בבעלים בגמ"ח שדורש צ'ק פיקדון

שו"ש, וראה בדומה לזה להלן מהפתי"ש), ותירץ ששם מדובר שמסירת המשכון ומעשה השאלה היו בבת אחת, ולכן זו שמירה בבעלים, אבל אם הניח את החפץ בביתו ואח"כ הייתה השאלה אין בזה פטור שמירה בבעלים (ומדבריו למדנו שגם מי שדינו כשו"ש, מ"מ אם אינו צריך להיות יושב ומשמר א"י בבעלים).

ולפי דברי המחנ"א יוצא, שאם המשאיל מניח את המשכון בצד ואינו מטפל בה אין זה שאלה בבעלים, ורק אם מסירת המשכון ומעשה ההשאלה היו בבת אחת הרי זה שאלה בבעלים (וצ"ע קצת שבגמ"ח הנ"ל כתב בסתם ששו"ח אינו בבעלים ולא חילק אם היה בבת אחת או לא). אלא שיש לדון מה דינו של המשאיל על המשכון, האם הוא שו"ש שאז זה שאלה בבעלים, או שדינו כשו"ח שאז א"י בבעלים.

ובאמת שהפתחי תשובה (ע"ב סק"ד) כתב בשם כמה פוסקים (הראב"ד המובא ברא"ש, המהרש"ך המובא בכנה"ג ובקצוה"ח, וכן החת"ס שפסק כמוהו) שאף שהמלוה על המשכון דינו כשו"ש לענין החיוב בגניבה ואבידה, אבל מ"מ אינו צריך להיות יושב ומשמר, כיון שכל הטעם שצריך שמירה מעולה כזאת הוא בגלל שמקבל שכר על השמירה, אבל בכגון דא שאינו מקבל שכר ממש לא קיבל ע"ע שמירה מעולה, וע"ש שהביא שהמשנה למלך חלק בזה, אבל מדבריו (וממש"כ בס' ש"ג סק"ד) נראה ברור שפסק כדעת רוב הפוסקים. ובצירוף דבריו לדברי המחנ"א פשוט שהמשאיל על המשכון אין דינו כשאלה בבעלים, שהרי אינו עושה שום מלאכה עבור הבעלים, אלא כ"כ השאלה והמשכון באו כאחד.

אכן אף לדברי המשל"מ שחלק במלוה על המשכון שצריך להיות יושב ומשמר כיון שרווח הפטור מן הצדקה נחשב לשכר, צריך לדון האם גם במשאיל על המשכון הדין כך, או שיש חילוק בין מלוה לבין משאיל, ונדון בזה להלן.

דינו של המשאיל על המשכון

הנה במלוה על המשכון נחלקו רבה ורב יוסף מה דינו, לר"י דינו כשו"ש, כיון שהוא מקיים מצוה והיא פטרתו מנתנית צדקה לעני מטעם עוסק במצוה, וזה נחשב כשכר על השמירה, וכך גם הכריע המחבר לדינא (ע"ב ס"ב), ולרבה דינו כשו"ח כיון שלא שכח שיבוא עני בדיוק באותו הזמן.

ונחלקו הפוסקים באיזו מצוה מדובר שהיא פטרתו מן הצדקה. י"א שהמצוה היא בחובת המשאיל בשיטוח וניעור של המשכון, והיינו בטיפול במשכון שלא יתקלקל, שבזמן הטיפול הוא נפטר מצדקה. וי"א שהמצוה היא עצם ההלוואה, שבזמן ההלוואה הוא נפטר מצדקה.

והנה לפי הדעה שהמצווה היא הטיפול וההתעסקות בשמירת המשכון (והנושא ארוך ואיכה"מ להאריך בזה), א"כ במשכון של צ'ק שאין חובה כזו פשוט וברור שאינו נחשב לשו"ש ולא יהיה בגדר שאלה בבעלים. אלא שלפי הדעה שהמצווה היא עצם ההלוואה, וזה שהוא נפטר בשעה זו מן הצדקה נחשב לשכר, לכא"ו הוא הדין במשאיל על המשכון שיהיה שו"ש, כיון שגם הוא מקיים מצוה בהשאלה לחבירו.

ובאמת שהר"ן (שם) דן במקרה של שואל ספר שמסר משכון ונאנס הספר, וחידש הר"ן שהשואל פטור מאונסים, כיון שאינו כשואל גמור, הואיל וגם המשאיל נהנה מזה שהוא פטור מנתנית צדקה לעני (והיינו כר"י), והביאוהו הסמ"ע (ע"ב סק"א) והש"ך (שם סק"ט) לדינא, וא"כ בוודאי שהמשאיל נחשב כשו"ש על המשכון שחייב להיות יושב ומשמר, ויהיה השואל פטור מטעם שאלה בבעלים.

אלא שהמחנ"א (שומרים ג') והאמרי בינה (ס' ע"ד) ועוד אחרונים מביאים שרוב הראשונים חולקים על הר"ן, וכגון הרשב"א (ח"ב ס' של"ב), המהר"ם מרוננובוג (דפוס פראג ס' ק"מ), וכן הראב"ן והרא"ש, שכולם סוברים ששואל ספרים חייב באונסים. ויותר מזה כתבו הנתיחה"מ (ע"ב סקמ"ד) והחקרי לב (י"ד ח"ג ס' קכ"ח), שאפילו הר"ן פטור רק בשואל ספרים, כיון שיש מצוה להשאילם כמב' בגמ' (כתו"נ ע"א), אבל השואל שאר חפצים חייב באונסים.

החפץ חיים (אהבת חסד פ"א סק"ג) ייסד שכל השאלת חפץ לעני שהעני צריך לו היא מצוות צדקה, והיה קשה לו לפי חידוש הר"ן, שא"כ כל המשאיל חפץ לעני יהיה פטור מאונסים שהרי הוא מקיים מצוה והוא פטור מצדקה, וכתב שתי סברות לחייב את השואל: א' שכיזון שעצם ההשאלה היא צדקה לעני, א"כ א"א לומר שהוא מרויח שאינו צריך לתת צדקה. ב' שיתכן שהחפצים יתקלקלו קצת אצל השואל, וא"כ א"א להחשיב את רווח הפטור של הצדקה כשכר. ומכוח סברות אלו נשאר הח"ח בצ"ע על הר"ן, ע"ש.

ומכל הנ"ל נמצאו למידיים. לדעת הגור אריה יהודא, כל מלוה או משאיל על המשכון, כיון ששומר על המשכון לטובתו לכן א"י בבעלים. כמו"כ לדעת הרש"ך והפתי"ש ושאר הפוסקים שסברו כמוהם, כיון שהמלוה על המשכון אינו צריך להיות יושב ומשמר, א"כ לפי חידוש המחנ"א אינו נחשב בבעלים אם המשכון וההשאלה לא היו כאחד. ואפילו

« המשך בעמוד הבא »

שאלה:

בימינו ישנם גמחי"ם להשאלה כמעט לכל דבר. בהרבה גמחי"ם הנוהה הוא שהשאלה מותנית בהשאת צ'ק פקדון של השואל אצל הגמ"ח, כדי לבטח את הגמ"ח במקרה שהחפץ לא יוחזר כנדרש.

והנה לכא"ו בעל הגמ"ח כשהוא מקבל את הצ'ק לידיו הוא נעשה שומר על הצ'ק, והיינו, שבו בזמן שהשואל נעשה שואל על החפץ, נעשה המשאיל שומר עבור השואל, וא"כ השאלה אמורה להיות בגדר "שאלה בבעלים" שפוטרת את השואל אפילו באונסים ובפשיעה. ומעתה ייצא, שדווקא דרישת צ'ק הביטחון, היא הגורמת שלא יוכלו בעלי הגמחי"ם לדרוש דמי אונס ופשיעה וכדו' מן השואלים.

תשובה:

שאלה בבעלים בנתנית משכון

המקור לדין שאלה בבעלים הוא במשנה (ב"מ צ"ד ע"א) "השואל את הפרה ושאל בעליה עמו, או שכר בעליה עמו, שאל הבעלים או שכרן ואחר כך שאל את הפרה ומתה, פטור, שנאמר אם בעליו עמו לא ישלם", ובגמ' (צ"ז ע"א) הוסיפו "אמר רבא, האי מאן דבעי למישראל מידי מחבריה ולפטור, נימא ליה אשקין מיא, דהוי שאילה בבעלים, ואי פקח הוא, נימא ליה שאיל ברישא והדר אשקין". והיינו, שאם הבעלים עשו מלאכה לשואל בשעת ההשאלה זה נחשב שאלה בבעלים, אבל אם עשו את המלאכה אחרי שנגמרה ההשאלה א"י שאלה בבעלים.

והנה לכא"ו לפי הנ"ל יוצא, שכל שואל שנותן משכון למשאיל פטור מאונס ומפשיעה מדין שאלה בבעלים. ודנו בזה הראשונים והפוסקים, וכלהלן.

הר"ן בתשו" (ס' י"ט) דן באופנים מסוימים של שואל על המשכון, ולא התייחס כלל לפטור שאלה בבעלים. לעומתו, המהר"ק (ס' קכ"ה) כתב בפירושו שהשואל על המשכון פטור משום שאלה בבעלים, ורק אם מסר את המשכון לאדם שלישי חייב השואל. ודין המהר"ק נפסק ברמ"א (ס' ש"ה ס"ז), וציין ע"ז הש"ך (סק"ט) "ע"י בר"ן ס' יט", וכונתו שהר"ן חולק על המהר"ק.

אכן התומים (ע"ב סק"ח) והנתיחה"מ (שם ח' סק"א וס' ש"ה סק"ג) כתבו שהר"ן שחייב מדבר כשלקח את המשכון אחרי שנגמרה ההשאלה, ולפי"ד אין מחלוקת כלל בין הר"ן למהר"ק, כי המהר"ק שפטר מדבר כשמסירת המשכון הייתה יחד עם ההשאלה (ולכא"ו ה"ה אם מתחילה מסר את הפקדון ורק אח"כ עשו את השאלה, שגם בזה עבד המשאיל עבור השואל בעת ההשאלה).

נמצאו למידיים, ששואל שמסר משכון למשאיל, אם המשכון הגיע לידי המשאיל לפני ההשאלה, פטור השואל, ואם השאלה הייתה לפני מסירת המשכון, חייב השואל.

אולם למעשה נהגו העולם לחייב את השואל בתשלומים גם אם מסר את המשכון מתחילה, ומצאנו בזה כמה טעמים בפוסקים, וכמו שיתבאר.

סברות לחייב את השואל גם במסר משכון מראש

בספר גור ארי יהודא (ס' קכ"ז) חולק על המהר"ק והרמ"א, ודעתו שבכל אופן של מסירת משכון אין פטור של בעליו עמו, וטעמו, שהמשאיל מבקש את המשכון מהשואל - לא בשביל שעובד עבור השואל, אלא בשביל טובת עצמו שיהיה בטוח שיהיה לו מהיכן לגבות, ואדרבה, השואל היה מעדיף לא למסור משכון ושהמשאיל לא ישמור עבורו. והביא ראיה לדבריו מהגמ' (ב"מ צ"ז ע"א), שמב' שמשאיל חמור שהניח מרדעת ע"ג החמור בשעת שאלה, אינו נחשב שעבד עבור השואל, כיון שעשה כך לטובתו שלא יזק החמור ברכיבה, וא"כ ה"ה במשאיל שלוקח משכון שמתכוון רק לטובתו.

סברא נוספת לחייב השואל תיתכן עפ"י המחנה אפרים (שומרים ל"ח, הובא בנתיחה"מ רצ"א סק"ד), שהנה המחנ"א הבין שעצם זה שהמשאיל הוא שומר עבור השואל, זה לבד אינו נחשב לשמירה בבעלים, אלא א"כ הוא עושה מלאכה ממשית עבור השואל, ועפ"י"ז חידש המחנ"א, שיש חילוק גדול בין שומר חנם לשומר שכר, שאם בשעת שאלה היה המשאיל שו"ח עבור השואל, כיון שאין עליו חיוב להיות "יושב ומשמר" אלא מניחו בביתו דחיו, א"כ לא עשה המשאיל שום מלאכה עבור השואל, ולכן א"י שאלה בבעלים, ורק אם המשאיל הוא שו"ש עבור השואל, אז כיון שיש עליו חיוב להיות יושב ומשמר לכן זה נחשב שאלה בבעלים.

והקשה ומחנ"א על עצמו, שהנה מב' במשנה (ב"מ פ' ע"ב) ש"שומר לי ואשמור לך שומר שכר", והקשתה הגמ' (שם פ"א ע"א) למה אין זו שמירה בבעלים, וא"כ נראה שאף במקום שאינו יושב ומשמר נחשב שמירה בבעלים (ואף שדינו שהוא שו"ש, מ"מ בהכרח שלא הוסכם ביניהם שיישב וישמר, שהרי א"כ מה חידוש המשנה שהוא

להטעות ולכן שילם לפועל, גם אם הוא שילם מיוזמתו, הוא יכול להוציא את הכסף מהפועל²⁵.

ציונים והערות

וא"כ לכאורה נראה שהב"י אינו סובר כמו שנראה מהגר"א בהבנת הרשב"א שרק אם שילם מרצון אינו מקבל את כספו בחזרה, אבל יתכן שהב"י לא התכוון לומר שהם ממש שיטה אחת, אלא ר"ל ששניהם סוברים שאם כבר שילם א"א לקבל את כספו בחזרה, אבל יתכן שעדיין יש חילוק ביניהם, שלפי המהר"ם אפילו אם נתן רק בגלל ההכרח אינו מקבל את כספו בחזרה, אבל לפי הרשב"א אם נתן מתוך ההכרח מקבל את כספו בחזרה (אלא שלא דיבר בזה), וא"כ תתיישב הסתירה בשו"ע.

היוצא מכ"ז, שנחלקו הראשונים בבורח מבית האסורים מה הדין כשכבר שילם מחמת האונס, אם יכול לתבוע את כספו בחזרה בטענת משטה הייתי כך, לדעת המהר"ם מרוטנברג אינו יכול לדרוש, והב"י ייתכן שסובר שהרשב"א מסכים לו, ולפי הגר"א אינו מסכים, והריטב"א ור' יהונתן כתבו בפירוש שיכול לדרוש את הכסף בחזרה בטענת השטאה. וא"כ ייצא שלפי הגר"א אין סתירה בשו"ע בין דין פועל שחזרו בו באיסור לבין בורח, כי בפועל מדובר ששילם מתוך הכרח ובבורח מדובר ששילם מרצון, אבל לפי הב"י צריכים ליישב כמש"כ בדרך הראשונה שיש הבדל בדין זה בין שכירות פועלים לבין בורח, או כמו שכתבנו שאולי הב"י גם הבין ברשב"א שהיינו דווקא בשילם מרצונו אלא שלא נכנס לדבר בזה.

25. כמו שהסברנו בהערה הקודמת, כי הייתה קציעה ביניהם, וכיון שהפועל חזר בו באיסור היא לא התבטלה מעולם והיא ממשיכה לחייב את שני הצדדים, וא"כ מה שהמעסיק נתן לו כתוספת הוא נתינה בטעות.

לו הדמים חוזר וגובה אותם ממנו, והכי מוכח ביבמות (ק"ו א') דאמרינן בת חמוה דרב פפא נפלה לפני יבם שאינו הגון לה". כשיטת הריטב"א סובר ר' יהונתן (ב"ק קטז, א ד"ה דבציד השולה), שלמד שדין הגמ' בבורח שאין לו אלא שכרו [המגיע לו] מדובר כששילם לבעל המעבורת מראש, וכתב וז"ל "והוא הדין אפילו נתנו לו שהרי נתאנה, ובלבד שבעל הספינה היה מסרב להעבירו בשכר הרגיל עד שפסק על עצמו דינר זהב". (והגם שהריטב"א ור' יונתן הזכירו רק שהפסיקה הייתה מתוך ההכרח, אבל מסתבר מאוד שהם מדברים רק כשגם הנתינה הייתה מתוך הכרח, ובפרט שע"ז מצטמצמת המחלו ביניהם לבין המהר"ם שניבא להלן).

אכן מצאנו גם שחלקו על הריטב"א ור' יהונתן, כי המהר"ם מרוטנברג (פראג סי' ל, והובא בקיצור במר' יבמות סי' כה) סובר שבכל ענין לא שייכת טענת השטאה אחר נתינת מעות, וז"ל "דלא שייך משטה אני כך בדבר שכבר זכה בו ובא לידו, והא דאמר (ב"ק קט"ז ע"א) טול דינר והעבירני אין לו אלא שכרו, לא מיירי דיהיב ליה דינר מיד, דבהא לא הו' שייך משטה אני כך, אלא איירי כגון דאמר תטול דינר לבסוף לכשתעבירני, בהא קיי"ל אין לו אלא שכרו", ומשמע ממנו שסובר שאפילו אם נתן מתוך ההכרח אינו מקבל כספו בחזרה, כי אל"כ לא היה צריך להעמיד את הגמ' דווקא כשעוד לא נתן, שהרי אפשר להעמידה גם כשכבר נתן אלא שנתן מחמת ההכרח.

והנה הב"י (חו"מ רסד וי"ד שלו, ג בבדק הבית) כתב שדעת הרשב"א כדעת המהר"ם,

המשך מעמ' 7 | שאלה בבעלים בצ'ק פקדון

לוקחים אותו לשימוש חוזר, נמצא שאין כאן פעולת שמירה עבור השואל שאין לו צורך בצ'ק כלל, והמשאיל לטובת עצמו שומרו, (וכעין סדרת הגור אריה יהודא). ולפי"ד שאין למשאיל שום חובת שמירה על הצ'ק, יוצא שהמשאיל יכול לפשוט בשמירת הצ'ק. ולע"ד נראה בפשיטות שדבר זה אינו מסתבר, כי בודאי רוצה השואל שהצ'ק יחזור אליו ולא ייעשה בו שימוש שאינו הגון, ובוודאי מוטל על המשאיל לשמור את הצ'ק שהשואל לא יינדק מחמתו, (ואף שבדיעבד אם נאבד הצ'ק אולי אפשר לחייב את השואל להחזיר החפץ וכתבו לשואל שובר שלא יעשה בצ'ק שום שימוש, והמשאיל לוקח אחריות על כל נזק, אבל עדיין בודאי שלכתחילה מוטל על המשאיל לשמור על הצ'ק).

סיכום הדברים

אם הצ'ק ניתן לאחר מעשה ההשאלה, בוודאי אי"ז שאלה בבעלים, וכמש"כ התומים והנתינה"מ בדברי הר"ן ופשוט שאין חולק בזה.

ואם הצ'ק נמסר לפני מעשה ההשאלה (וכגון שהמשאיל לקח את הצ'ק והניחו בארון, ואז נפנה להביא את החפץ המושאל), לדעת הגור אריה יהודא, וכן לדעת הסוברים שהמצוה במלוה על המשכון הוא הטיפול בשמירת המשכון, וכן לדעת המהרש"ך וסיעתו בצירוף המחנ"א, וכן לדעת רוב הפוסקים ששאלה על המשכון אינה כמו מלוה על המשכון ובצירוף המחנ"א, וכן לדעת הישועות יעקב, לדעת כל הנ"ל אם נתינת הצ'ק קדמה למעשה ההשאלה אי"ז שאלה בבעלים. [ואין לדייק מדברי התומים והנתינה"מ שלכן תירצו את הר"ן שמדבר שמוסר את המשכון אחרי ההשאלה, כי אם המשכון נמסר לפני ההשאלה הרי"ז בבעלים, שהרי הנתינה"מ הביא להדיא את המחנ"א ונראה שהסכים עמו].

ואם מעשה ההשאלה ומסירת הצ'ק היו בבת אחת, לדעת הש"ך בהבנת דברי הר"ן אי"ז נחשב בבעלים, ולדעת רוב הפוסקים נחשב לשאלה בבעלים.

לדינא

ברוב המקרים פשוט שמסירת צ'ק פיקדון אינה מחשיבה את השואל כשאלה בבעלים, אלא א"כ המשאיל מסר את החפץ המושאל לאחר שהצ'ק נמסר לו ולפני שהניחו במקומו. (ורק בהשאלת ספרי קודש דעת הר"ן שנחשב המשאיל לשו"ש, ולכן מספק א"א להוציא מהשואל, אלא א"כ מסר את הצ'ק אחר מעשה ההשאלה).

לדעת המשל"מ שחלק על הרש"ך, מ"מ לדעת רוב הפוסקים שונה דין המשאיל על המשכון שאינו אלא שו"ח. ואפילו לדעת הר"ן וסיעתו שגם המשאיל על המשכון הוא שו"ש, מ"מ כתבו הנתינה"מ והח"ק ל"ה שיינו דווקא בספרים. וכל זה הוא רק לדעה שהמצוה היא בעצם ההלוואה או ההשאלה, אבל לדעת הסוברים שהמצוה היא בטיפול בשמירת המשכון, א"כ פשוט שבצ'ק לא יהיה שו"ש.

סברות נוספות שאי"כ פטור שאלה בבעלים

הישועות יעקב (על השו"ע סי' ע"ב ד"ה והנה) לגבי דין שמור לי ואשמור לך שזה שמירה בבעלים, כתב לחדש שאם הוא שומר לו על צ'קים אי"ז נחשב שמירה בבעלים, כיון שאין שייך כלל דיני שמירה בשטרות, כמב' בגמ' (ב"מ נ"ז ע"ב) ונפסק בשו"ע (ש"א ס"א), וכיון שאינו נחשב לשומר פשוט שאין שייך לומר שהיא שאלה בבעלים.

אכן נכדו הברכת רצ"ה (בתשו' סי' ז') מאריך לחלוק עליו משני טעמים" א', שנחלקו הפוסקים אם הפטור מלשמור על שטרות הוא ג"כ מפשיעה או לא (ואכה"ל), וא"כ לסוברים שבפשיעה חייב צריך לשמור שלא תאדע פשיעה. ב, שגם אם ע"פ דין אין עליו חיוב שמירה, היות ובמצאות שומר המשאיל על הצ'ק נחשב זה לשאלה בבעלים, והביא ראיה לזה מהגמ' הנ"ל שאם המשאיל מזג לו מים נפטר השואל, אע"פ שהמשאיל אינו מחויב למזג לו מים, כ"ש כאן שקיבל עליו לשמור הצ'ק אלא שהתורה פוטרנו מחיובי השמירה.

ואולי י"ל סברא נוספת לחייב את השואל, שהרי המשאיל דורש צ'ק פיקדון בכדי שיוכל לגבות ממנו, וא"כ הגם שהיא שאלה בבעלים, מ"מ נחשב שיש תנאי שבלביו ובלב כל אדם שהוא מתחייב לשלם, ונפסק בשו"ע (ש"ג ס"ז) שהתנאי הזה מחייב. אלא שנחלקו הפוסקים אם תנאי לבד מועיל להתחייב אף באופן של שמירה בבעלים, דעת הקצוה"ח (רצ"א סק"ח) שתנאי לבד אינו מועיל וצריך גם קנין, ודעת הנתינה"מ (שם סקל"ד) שתנאי לבד מועיל.

ועוד, שיתכן שהכוונה בדרישת הצ'ק אינה בכדי לגבות ממנו בעת פשיעה או אבידה וכדו', אלא כדי להיות בטוח שהשואל לא ישכח להחזיר את החפץ, ויותר מסתבר שדעת רוב בנ"א שלא לחייב במקום שהתורה פוטר, ואף אם יש מקצת אנשים שדעתם שונה, מ"מ אי"ז בליבו ובלב כל אדם.

וראיתי בקובץ הישר והטוב (ח"ח עמו' קנ"ז) שמחדש שבצ'ק אין פטור של שמירה בבעלים, היות שרוב בני אדם כשמחזירים להם את הצ'ק הם קורעים אותו, ואינם

בית הוראה לענייני ממונות "בית גרוס"

ע"ש ברוך וברכה גרוס

שע"י כולל חושן משפט אוהל יוסף

בבית ההוראה ניתן יעוץ בדיני ממונות ע"י דיניי בית הדין ובית ההוראה ● סיוע בעריכת צוואות וחוזים ● בשפות עברית אנגלית יידיש וצרפתית ● בית ההוראה פתוח בימים א-ה בין השעות 13:40-15:30 וביום שישי בין השעות 11:15-13:00
Les lundis et mercredis nous traitons vos questions en francais ● טלפון 02-502-3637 דוא"ל: beisdin@neto.net.il